
I.

O DOPUNAMA I
DOVRŠAVANJU

1.

Uvijek još nešto. I uvijek kao da tek započinjemo. Kao da tek otvaramo pitanja, kao da pišemo uvod, jer uvijek iznova idemo ka problemima koji nas zanimaju. S kojim pitanjima u filozofiju uđemo, s tim pitanjima svoje misaono putovanje i završimo. Tako je u svoj filozofiji, tako i u estetici, u kojoj uvijek iznova diskutiramo o estetičkim pitanjima, otvaramo probleme estetskoga stvaralaštva, uvijek iznova promišljamo estetske fenomene i gradimo zidanicu djela. I sada, kada polako dovršavam svoj opus, kada sumiram svoja stajališta, kada možda pravim zadnje bilješke i dodajem završne dopune onome što sam o estetici napisao, još uvijek kao da tek pristupam estetičkoj problematici. Filozofija nije samo ovaj ili onaj pravac, ni uvijek ista metoda, ni niz teza i tvrdnji, nego permanentno promišljanje bitnih pitanja bića. Takva je i estetika. Otvorenost je jedna od bitnih karakteristika kritičkoga mišljenja i cjelokupnoga stvaralaštva. Filozofija i umjetnost nastoje predočiti što je istina i ljepota onoga o čemu kazuju. U tome i filozofija i umjetnost gaje otvorenost prema svom predmetu i trajnu nedovršenost u svojim nastojanjima. Što dokazuje njihovu stvaralačku snagu i potvrđuje njihovu misaonu vitalnost. U svakomu temeljitom pristupu zadatku, u predanom radu, u svakom istraživanju, a u stvaralaštvu posebno, neprekidno ispisujemo uvod, stvaramo temelj i dograđujemo ono što bi trebala biti građevina našega djela i osobnoga postojanja. U stvaralaštvu i mišljenju nikada nije sve završeno, nikada sve do kraja sazdana. Uvijek je moguće još nešto popraviti i dodati. U pisanju je uvijek moguće nešto dopisati, već završeno popraviti i još nekom riječju dopuniti. Dopuna je ono što nečemu dodajemo, čime popunjavamo prazninu, što ubacujemo tamo gdje nešto nedostaje, sitna korekcija, dodatak već urađenom, neki detalj s kojim djelo postaje cjelovito, konačno uobličeno i završeno, nužna dopuna koja mora biti utkana u tijelo okončanoga oblika. Ovo je takva knjiga – knjiga dopuna. U nizu eseja koji slijede dodajem, popravljam i dopunjavam ono što sam i o čemu sam godinama kazivao i pisao, a što uz sav napor nisam stigao do kraja dovršiti, čak ni u potpunosti redigirati, a već objavljeno ponegdje korigirati. U tome sam

sličan mnogim drugim filozofima i piscima: uz sav trud, uvijek ostane neka namjera, još neka neostvorena želja, nedovoljno jasno artikulirana ideja, neka tek započeta stranica. Svaki je opus niz bilježaka, naznaka djela koje nikada do kraja neće biti ostvareno, jer je sve što je mišljenje i stvaranje put bez kraja, stalno nastajanje svijeta duhova. Gotovo svaki pisac je sve svoje dugo, dok je mogao, pisao, dopunjavao, popravljao, sve dok sam sebi nije svoje rekao, sa svojim problemima na kraj izašao, sve u red doveo, pa to u tekst pretvorio, a onda, tek što pomisli da je svoje završio, opet, ponovno još nešto dopunio, dotjerao, preciznije artikulirao... I ovi moji »kasni eseji« nastavak su i dovršavanje davno započetoga putovanja. Ako je takvo putovanje uopće moguće završiti.

2.

U svakom govoru o nekoj i nečijoj filozofiji spominjemo temeljne teze toga filozofiranja. Svodimo ih na nekoliko rečenica, iako znamo da je to tek naznaka jednoga filozofskog opusa. Pokušavam sada i svoja osobna filozofska i stvaralačka nastojanja opisati u najkraćim crtama. Ponekad su me moji prijatelji i kolege, a i neki urednici, kritičari i novinari, pitali o mojim knjigama, kada su o njima govorili, ukazivali su na njihovu različitost, tražili njihovu vezu i »ključne teze«, pa evo da i ja sada, dok se bližim uobičajenju moga opusa, svoja dosadašnja spisateljska nastojanja ukratko opišem i razvrstam.

U mojim biografskim bilješkama obično piše da sam filozof i pisac, filozofski pisac, s prvenstvenim interesom za estetičke probleme, ali i za široki spektar filozofskih pitanja. Blizak sam filozofiji egzistencije i fenomenološkoj metodi, u razmatranjima o umjetnosti »estetičkom objektivizmu«, a u razmišljanju o društvenoj ulozi umjetničkoga djela stajalištima Frankfurtske škole. Kada bih odgovarao na pitanje čemu filozofija, rekao bih da bez filozofije ne razumijemo što jesmo i što je naš svijet, a bez mišljenja estetskoga što je cjelina toga svijeta i našega bivanja. Kada bih pak u jednoj rečenici htio opisati moj filozofski interes, rekao bih da su me nadasve zanimala estetička pitanja, pitanja filozofskoga zasnivanja, pitanja

subjekta i njegove unutarnjosti te napokon pitanje objektivnoga, i s tim vezano pitanje transcendencije. Pisao sam i još uvijek pišem različite knjige, od pjesničkoga kazivanja do diskurzivnoga teksta, pristupao istim problemima na različite načine, a uvijek s istom namjerom: razumjeti, spoznati ili barem opisati ono što jest i što može biti ono što mi je bio predmet mišljenja i pisanja. Svi moji različiti do sada dovršeni tekstovi i objavljene knjige mogu tematski biti podijeljeni u pet grupa:

1. Eseji o »sporednim stvarima«, eseji o artistskim i drugim epifenomenima, koji su u bliskoj vezi s estetskim fenomenima. Pisao sam o tome u knjigama *Govor prepiski*, *O nekim sporednim stvarima* i dijelom u drugomu dijelu knjige *Sarajevski zapisi* pod naslovom *Pravo, stranputicom*;

2. Estetički spisi. Najveći broj mojih tekstova bavi se estetskim fenomenima. O estetskim problemima i estetskom pisao sam u prerađenoj doktorskoj radnji, koja je objavljena pod naslovom *Umjetnost i iskustvo egzistencije*, te u knjigama *Umjetnost uništenog*, *Sentimentalni uvod u estetiku* (u *Sarajevskim zapisima*, a potom kao posebna dopunjena knjiga, pod naslovom *Abecedarij bivšeg Sarajeva: sentimentalni uvod u estetiku*), *Priroda umjetnosti*, *Djelo i nedjelo*, *Čitatelj Hegelove estetike*, *Što se sviđa svima*, a posebno u opširnoj *Estetskoj*, odnosno *Estetičkoj terminologiji*,¹ kojoj je dopuna upravo ova knjiga, u kojoj pišem o estetici u promijenjenom svijetu. Ovim knjigama bliski su moji eseji o medijima (okupljeni u knjizi *Elektronička špilja*), kao i knjige eseja pod naslovom *Osobno kao tekst* i *O književnosti i piscima*;

3. Treću grupu čine eseji o raznim filozofskim pitanjima. Takve su knjige *Ishodište pitanja*, *Poetozofski eseji*, *Kratka, a tužna povijest uma*, *Korist filozofije*, ali i knjige *Misterij*, *iza svega* i *U unutarnjem, istina*. U svakoj od ovih knjiga tragao sam za izvorom i mogućim zasnivanjem filozofske spekulacije i diskutirao o pitanju subjekta;

¹ U elektroničkoj redigiranoj verziji ova knjiga nosi svoj prvobitni naslov *Estetička terminologija*. U njoj je dodano poglavlje o estetičkom, u kojem je precizirano da je estetičko teorijsko (estetičko stajalište, refleksija o estetskom), a estetsko umjetničko, stvar samoga djela, odnosno umjetničke prakse (estetska istina).

4. Posebnu grupu tekstova čine moji eseji o putovanju i emigraciji. Tom temom bavio sam se više puta (u knjigama *Umjetnost uništenog* i *Sve dok*). Prva knjiga o izbjeglištvu bila je knjiga *Tekst o tuđini*, uslijedila joj je knjiga *O kolodvoru i putniku*, a kao moja »završna riječ« o toj temi nastala je knjiga *Emigrantska slikovnica*;

5. Ovim tekstovima bliski su moji tekstovi »meditativne proze«, u kojima se prepliću eseji i poetsko-prozni tekstovi, knjige *Imaginacija*, *Ukratko*, *Prvo*, *bitno*, *Zapisi veselog filozofa* i velika knjiga ispovjednih eseja *Sve dok*, kao i dnevnički zapisi u knjizi *Prošle godine u Barnetu*. Ovim knjigama pridružuju se još tri knjige: prvu sam naslovio *Gnome*, drugu *Filozofske priče*, a treća, koja je dovršena, ali još nije objavljena, nosi naslov *Putovanja duše*.

Tako bih mogao razvrstati svoje knjige. A što sam i kako u njima napisao, neka kažu oni koji su ih čitali. O njima ne volim puno govoriti. Što sam o njima imao reći, rekao sam u njima. Znam da se svako djelo i filozofiranje enciklopedijski može iskazati u nekoliko rečenica (koje ne može, nije ni djelo ni filozofiranje), ali ipak nerado pravim usmene ili pismene sažetke jer znam da je takvo kazivanje uvijek riskantno. Kada nešto sažimamo, možemo ukazati na važne osobine, čak iskazati suštinu, ali lako možemo upropastiti cjelinu djela. Zato je to uvijek samo napomena, a istina djela je samo u djelu samom.

3.

U mojim je knjigama estetsko bilo najčešći središnji problem. Pristupao sam na različite načine problemima istine i ljepote, na jednom mjestu zapisao sam da sam »na različite načine pokušavao uhvatiti u zamku lijepo«. Još uvijek to pokušavam iskazati i opisati. Vjerujem da je umjetnost dar našem životu. Čak u zanosu pomislim: granice našega shvaćanja umjetnosti jesu granice našega svijeta. Kao estetičar, umjetnost shvaćam kao zbir mnogih nastojanja i ostvarenja (kao sustav osjetilnosti), a kao stvaratelj, umjetnost vidim kao artistske geste pojedinaca i izraz individualnoga dara (kao stvaralačku

slobodu, a ponekad i kao stvaralački anarhizam). Mislim da umjetnost nipošto nije isključivo sluškinja ideologiji, premda joj pripada, sigurno nije ni ponavljanje, a ni oponašanje stvarnoga, više je od zabave, kao što je i puno više od ilustracije za politička stajališta i potpore za filozofske tvrdnje. Kroz cijeli svoj opus tragao sam za istinom ljepote i ljepotom istine. Ipak, ni poslije svega što sam pisao i napisao ne mogu rezolutno reći što je umjetničko djelo. Ali mogu i hoću o njemu. Umjetnost je za mene, njenoga apologeta, uvijek bila važna, a ostala mi složen fenomen. Ljubitelj umjetnosti u umjetničkom djelu vidi stvarnost, onda počne razumijevati stvarnost djela, a na kraju mu djelo oblikuje pogled na stvarnost. Razumije i osjeća da je umjetnost jedna posebna stvarnost. Ja sam iz umjetnosti došao u filozofiju, u filozofiji se bavio ponajviše umjetnošću, a onda iz filozofije vratio u umjetnost. Zato o estetskom često, i evo, još jednom kazujem. Stalno ponavljanje pitanja dokazuje i potvrđuje zainteresiranost i intrigantnost onoga o čemu pitamo. O umjetnosti i njenim djelima možemo uvijek iznova diskutirati, iznova ih razumijevati i tumačiti, iznova njima biti intrigirani i iznenađeni. I poslije mnogo godina bavljenja estetikom oklijevam, ne žurim s tvrdnjama. Sada sam čak oprezniji nego što sam bio u mladosti, kada sam imao neku sigurnost neznalice, bio bez dilema, koje donese »poznavanje materije« i iskustvo refleksije. Vremenom, problemi mi postajali sve složeniji, a bliži. Sada mi nikako nije lako reći što je umjetnost, a sve me u njoj i dalje privlači i intrigira. No i kada kažemo da nešto ne možemo definirati, jer puno toga imam u vidu, a ničim ne bismo htjeli ograničiti ono o čemu mislimo, ipak znamo da ono o čemu govorimo, ima neke jasne oznake i značenja, neku suštinu, jer sve po nečemu jest ono što jest, pa sve može biti barem opisano, označeno, u svojoj suštini pokazano, što napokon znači da sve (ipak) može biti makar uvjetno definirano ili u opisivanju predstavljeno. Tim putem ću i sam ovdje krenuti. Opis umjetničkoga djela trebao bi ukazati na nešto što pripada isključivo fenomenu djela, ničem drugom. A tada se pojavljuje zahtjev za iskazivanjem, definiranjem ili barem naznačivanjem što je uopće umjetnost. Ona je definirana na različite načine. Definirana je kao oponašanje, ideja, istina, oblik, događaj... Svaka definicija trebala je i pokušavala iska-

zati bit umjetničkoga djela. Pritom je jednom bilo kazivano što je ontološki status djela, drugi put što su njegove temeljne karakteristike, treći put kako se djelo sve pojavljuje, četvrti put kakva je funkcija i značaj umjetnosti u društvenom i individualnom životu. Govorilo se o umjetnosti kao djelatnosti, zabavi, užitku, spoznaji. Opisivana je na različite načine, shvaćana kao iskazivanje osjetilnosti i ideologije, a uvijek je bila još nešto. Još nešto jer je umjetnost uvijek i ono što nije obuhvaćeno njenim opisom i svaki čas nešto drugo, jer je umjetnost stvaralaštvo, permanentna stvaralačka aktivnost, stvaranje i nastajanje novoga i drukčijega, a istodobno i usvajanje i čuvanje postojećih estetskih vrijednosti. U svakom definiranju umjetnosti naznačujemo što je umjetnost bila i što može biti, sa sviješću da je umjetnost kako u onome što je ostvareno, tako i u svojem događanju sebe, u svojoj djelatnosti i djelima, u stvaranju i ostvarenom, u sebi. Jednostavno rečeno: umjetnost je uvijek ono što jest. Iako potpune i svima zadovoljavajuće definicije umjetnosti nije bilo, ljubitelji i poznavatelji umjetnosti ipak nisu imali problema u identificiranju umjetničkoga djela. Baš poput Augustinove riječi o vremenu: znaju što je vrijeme, ali ga ne znaju objasniti. Tako i poznavatelji umjetnosti znaju što je umjetničko djelo, ali umjetnost ne mogu definirati. Doduše, kada je umjetnost u pitanju, mnogima ništa više od osobnoga osjećaja nije ni potrebno. Slika je slika, djelo je djelo, lijepo je lijepo... Na umjetničke fenomene njihova publika puno više reagira, nego što o njima misli. Mnogi o djelu sude na osnovi svojih osobnih kriterija i osjećaja, pa im bliskost teme i projiciranje osobnih osjećanja često postaje mjera dobrog djela. Kada pak hoće reći što je neko djelo, ljubitelji umjetnosti znaju i osjećaju da to jest umjetničko djelo na osnovi osobnoga estetskog iskustva, usvojenih konvencija i specifičnosti samoga djela, kao što znaju što je vrijeme na osnovi svoga osjećaja vremena, te njegova trajanja i osobnoga osjećaja i znanja o protjecanju i prolazanju vremena. Pitanje o tome što je to što umjetničko djelo razlikuje od drugih stvari i djela, i što čini umjetnička djela specifičnim proizvodom ljudske duhovnosti, zaokuplja kritičare, teoretičare umjetnosti i mislitelje. Sam bih mogao u odgovaranju na to pitanje pokušati s nekim opisom i tako naznačiti što bi umjetnost mogla biti. Mogao bih sa za-

nosom reći da je umjetnost zemlja bez teritorija, vrijeme bez sati; bezgranično, beskonačno ljudske osjetilnosti i imaginacije; otvorena mogućnost subjekta; san ljudskih bića o njima samima, o njihovim mogućnostima, a i slika onoga što su bili i što jesu; stalno događanje različitih djela. I ova različitost dokazuje da je naš svijet povijesni svijet i svijet Razlike, svijet promjena i potpuno različitih iskazivanja onoga što nazivamo »istim«, onoga što smatramo zajedničkim temeljnim oznakama. Baš kao što su ljudska bića različita, tako su različita i djela umjetnosti, a i njihova doživljavanja i tumačenja. Vjerujem i mislim da zbog svega toga umjetnost ne može biti sabijena u neku definiciju. Umjetnost okuplja različite umjetnosti, u njima vrlo različita djela, a s nastajanjem novih djela stalno samu sebe mijenja. Umjetnost je permanentna djelatnost. Neiscrpno stvaralaštvo. Zato ima puno različitih definicija umjetnosti i zato pojam umjetnosti uvijek iznova definiramo jer umjetnost njena vlastita iskustva i postignuća uvijek iskazuje u novom svjetlu i proširuje sam opseg pojma umjetnosti. Baš kao što u »ljubavi ka mudrosti« iskazujemo težnje, a ne granice filozofije, u opisu umjetnosti kažemo da je ona stvaranje različitih djela, stvaralačka djelatnost kojoj nema ograničenja, a ni kraja.

4.

Stvaralaštvo je permanentna otvorenost. Umjetnost je naš način iskazivanja, pokazivanja i ostvarivanja jednoga svijeta, komunikacija s Drugim, komuniciranje i susretanje sa svijetom i sobom samim. Umjetnost je umjetnost za nas. Proizvod subjekta za subjekt. Proizvod ideologije, ali i prirodna ljudska potreba. Naša slika mogućega i stvarnoga, naša slika stvarnosti i stvaranje posebne stvarnosti. Umjetnost je, dakle, naša umjetnost. Drugo bića i njegova svijeta.

U mišljenju o umjetnosti postavlja se pitanje odnosa umjetnosti i egzistencije. Moguće je tvrditi da je umjetnost uvijek realna (na osnovi toga ju prepoznavamo), ali realna na svoj specifičan način, realna kao »prepisana«, podražavana, transformirana, zamišljena i moguća stvarnost ili pak kao stvarnost po sebi, kao posebna, specifična stvarnost umjetničkoga djela,

kao svoja stvarnost i drugo stvarnosti same. O svemu tome diskutirao sam u svojim knjigama i tekstovima o estetici, a sva ta ranije iznesena i diskutirana estetička stajališta mogao bih sažeti ovako:

Estetsko je osjetilno. Osjetilno je predmet filozofske estetike. Osjetilno je širi pojam od pojma umjetnosti, ali je ono najpotpunije iskazano u umjetnosti. Umjetnost je uobličena osjetilnost. Umjetnost je činjenje i stvaranje, nastajanje i ostvarivanje djela. Razumijeva se na različite načine. Umjetnost je ono što osoba smatra da je umjetnost (u čemu je na djelu subjektivno stajalište); ono što ima određena estetska svojstva (kada se razmatra što je djelo po sebi samom, što ono »objektivno« jest); umjetnost je ono što je usvojeno kao umjetnost (što potvrđuju relevantne, obično konzervativne institucije ili afirmira određena ideologija, a na toj osnovi izrasta pojam društvene vrijednosti i usvojene kulturne konvencije); umjetnost je nadalje ono što je nacionalna, kulturna i/ili povijesna vrijednost i tradicija, ali i ono što nastaje kao novo djelo, koje mijenja i sam pojam umjetnosti, a kao vrijedno djelo pripada najprije aktualnoj umjetničkoj produkciji i potom povijesti umjetnosti, koju čine »vječna«, trajno značajna djela.

Kao oponašanje umjetnost ne izvire iz same sebe, nego iz nečega drugog, ali i tada transformira ono iz čega izvire ili ono što »oponaša«, pa zato nije doslovno oponašanje i ponavljanje nekoga već postojećega modela, nego je stvaranje posebne stvarnosti umjetničkoga djela i/ili stvarnost na način umjetničkoga djela. Realnost na slici (naša) je slika realnosti. Umjetnost je stvaralačka djelatnost, koja bi bila samosvojna, autonomna djelatnost. stvaranje jedne stvarnosti po sebi. Zato stvaralaštvo nastoji biti u sebi slobodno. Stvarna je sloboda mogućnost izbora. U stvaralaštvu – iskušavanje vlastitih mogućnosti. Umjetnost je stvaralačka, u sebi slobodna djelatnost. Kao u sebi slobodna djelatnost, umjetnost je igra. Ali otkuda je umjetnost? To pitanje zaziva pitanje izvora, odnosno pitanje o podrijetlu djela. Po izvoru djelo je ono što jest. Autentično je djelo pravo i istinsko djelo stvaratelja. U pitanju o umjetniku pitamo o značaju osobnoga. U pitanju o osobnom pitamo o umjetniku kao izvoru djela. Umjetnik je ono što je njegova

»duša«. Umjetnikova »duša« iskazana je u djelu autentičnoga stvaratelja. Obrtnik je onaj koji čini. Obrtnik pravi, ali ne stvara. Obrtnik ponavlja po zadanim normama. Za razliku od njega, umjetnik stvara neusporedivo, jedinstveno. Umjetnik je osoba koju je stvorila umjetnost. Među umjetnicima one najbolje nazivamo jedinstvenim, genijalnim umjetnicima. Genijalnost je vrhunski dar. Moć duha. Autor je tvorac djela. Djelo izvire s pomoću svoga autora. U individualnim umjetnostima autor djela gospodar je djela. U djelu se događa njegov autor, a djelo u autoru. U stvaranju djela autor ne stvara samo djelo nego i sebe oblikuje, mijenja, izgrađuje, korigira, što potvrđuje vezu bivanja i stvaranja. Naše djelovanje na nas djeluje; stvaramo život (djelo) i (djelo) život nas stvara. Ali ne samo djelo nego i samo postojanje može biti doživljeno kao umjetničko djelo ili čak takvim postati. Egzistirati estetski znači živjeti u skladu s estetskim. O tome je diskutirao Kierkegaard, a povijest umjetnosti bilježi i autore, poput Wildea i Dalija, koji su od sebe samih napravili »umjetničko djelo« i živjeli rukovođeni estetskim načelima. Estetski život ipak nije predmet estetike jer je njen predmet samo opredmećeno djelo. Svako djelo mora biti utjelovljeno (ostvareno i opredmećeno) i tek tada može biti predmet estetskoga interesa. Djelo je porod posebnoga senzibiliteta. Stvaralačkoga osjećaja i osjećaja za svoj predmet. Kaže se da umjetničko djelo često nastaje iz posebnoga stanja koje nazivamo nadahnućem. A to je nadahnuće iznenadno, nenadano ukazanje, otkriće ili rješenje nekoga postavljenog problema, naglo ostvarenje zamisli. Nadahnuće je zapravo rezultat dugoga rada, strpljenja i upornosti, dugo pripremani Trenutak. U tome je od velike pomoći intuicija koja je neposredni uvid. Intuicija vidi ono što jest onako kako jest. Njoj se pridružuje imaginacija koja je most između stvarnoga i mogućega. Imaginacija je »rodno mjesto« stvaralaštva. Nju potiče autorov osjećaj koji se udomljuje u djelu. Osjećaj djelu pripada, ali nije sve djela. Djelo je proizvod cjelokupnoga iskustva umjetnika, svega što je njegova duša. Djelo je ostvarena namjera. Intencija je smjerenje. U njoj su iskazane umjetnikove ambicije, namjere i želje. Ta ambicija dostiže svoj vrhunac u težnji ka savršenstvu (savršenom djelu). Idealno je stvarnost savršenoga. Savršenstvo je nikad dosegnuti ideal umjetnosti.

Umjetničko djelo ostvarena je mogućnost. Kao ostvareno djelo, ono je za nas i po sebi samom. Djelo po sebi ono je što je djelo u sebi samom, ono što uistinu jest kao djelo. Smisao djela je djelo samo. U tome je njegovo temeljno (ali ne i jedino) značenje, u tome je njegov značaj. Jedinstvo je sinonim za potpunost (cjelovitost) djela. Djelo je ostvareno jedinstvo. Ono je harmonija (cjelina), koja je odnošenje među dijelovima djela. Harmonija je spajanje dijelova u cjelinu, usklađivanje. U tome svako djelo ima svoj ritam. Ritam je djela biće samo. Kakav je ritam djela, takvo je biće djela, a i biće njegova tvorca i potom njegova receptora. Sadržaj djela ono je što djelo u sebi sa-drži i što u sebi sa-drži djelo. Sadržaj je smisao djela, a oblik način njegova predočavanja. Oblik je modus postojanja djela. Stil je obilježje djela. Stil je artistička metoda. Djelo je znak: znak sebe, onoga što znači i onoga što označava. Zato umjetnost može biti shvaćena kao poseban jezik. Vlastiti jezik i jezik za Drugoga. Izraz je oblikovana emocija. Kako je nešto izraženo, tako je u djelu pokazano. Djelo je ono što ono reprezentira. Ono je onakvo kako je reprezentirano. Umjetničko djelo je estetska istina. Kič je laž o lijepom. Sladunjava banalnost. Artistički populizam. U ljepotu prurušeno ruglo. Ružno je odbojno, po svojim svojstvima negativno. Ali nije ni svako ni uvijek tako jer ružno *via negationis* može ukazati na istinito i lijepo. Lijepo jest u promatraču, ali i u promatranom, pa osoba s razvijenim ukusom lako razlikuje lijepo od manje lijepoga i neljepoga. Lijepo je kvaliteta koja nastaje u relaciji. Djelo komunicira s Drugim. Djelo po Drugom ono je što je za Drugoga. Po stajalištima i ukusu Drugoga. Ukus je dojam. Ukus je argument za tvrdnju bez dokaza. Najprije u ukusu (dojmu) iskazujemo svoj odnos prema djelu i svoj osjećaj za estetsko. Zato je subjektivni ukus presudan u usvajanju djela, ali ne može biti za sve relevantan sud o djelu. Subjekt se ponekad u golemom zanosu identificira s djelom koje percipira. Takvo uživanje je nesvjesno je prisvajanje djela. U uživanju ljubitelj djela u djelu prepoznaje svoje. Ali djelo i sva umjetnost nipošto nije samo ono što je za neku pojedinačnu svijest. Djelo je puno više od izraza i osjećaja pojedinačnoga subjekta jer je djelo za mnoge koji u djelu raspoznaju različite kvalitete, što potvrđuje da je vrijedno djelo skup različitih

kvaliteta. Zato djelu treba pristupiti s pažnjom i strpljenjem. Bez duhovne sabranosti i dostatne estetičke pažnje nema razumijevanja djela. Percipirati djelo uočavati je što i kakvo djelo jest. Percepcija uvodi u djelo. U opisu djela receptor djela identificira što ono jest. Deskripcija označava i »predstavlja« djelo. Ono što je doživljeno i označeno kao djelo usvajamo i nastojimo protumačiti i kazati zašto je to za nas značajno djelo. Interpretacija je razumijevanje i tumačenje, otvaranje djela. Njegovo ponovno uspostavljanje. Djelo, naravno, nije samo za neku subjektivnost nego pripada društvenom biću koje ima znatan utjecaj na stavove i sudove subjekta o umjetničkom djelu. Što je pak samo djelo kao društvena činjenica, postaje jasno u njegovoj funkciji. Funkcija djela njegova je djelatnost, uloga, cilj i svrha. Funkcija djela iskušava se u društvu. Društveno određuje sudbinu djela. Društveni status djela potvrđuje ili negira značaj djela. Time se bavi sociologija umjetnosti. Ali pitanje estetskoga ne okončava u sociološkim analizama, nego vodi i ka pitanju estetskoga iskustva, pitanju o istini djela i relevantnosti kritičkoga suda o djelu, dakle vodi ka prosuđivanju i vrjednovanju djela, pa djelo na kraju kao društvena činjenica i kritički vrjednovano djelo postaje usvojeno, cijenjeno djelo i potvrđena kulturna vrijednost.

Umjetnost je u sebi slobodna djelatnost, čiji je rezultat stvaranje djela kao posebne realnosti, stvaranje specifičnoga svijeta po sebi. Kao stvaralačka djelatnost umjetnost je po sebi etična, a u svojoj težnji ka savršenstvu utopijska. Svako djelo je iskaz osjetilnosti. Umjetnost nije ni oblik ni biće, nego oblik bića. Njome se bavi kritika, teorija, a nadasve filozofija umjetnosti i estetika. Estetika je gramatika umjetnosti. Ona govori o nužnim ili mogućim svojstvima umjetničkoga djela, pita o funkciji, načinu postojanja umjetnosti, o njenom ontološkom karakteru, te o suštini umjetničkoga djela, odnosno o »čisto estetskom«, na osnovi kojeg djelo jest djelo. Umjetnička vrijednost je s one strane pomodnosti i svakojake »podobnosti«. Ona je takva bila, ona je takva i danas. Umjetničko djelo može biti artistski proizvod, gesta ili čin. Proizvodi nastaju po zadanim obrascima (česti su u filmskoj industriji), gesta je artistska reakcija ili određeni, po svom dosegu ograničeni

stav (često u obliku duhovite dosjetke, krokija ili unikatnoga performansa), a čin se zasniva na najširoj, osjetilnoj osnovi bića i može poroditi Djelo. Veliko je i uistinu značajno djelo ono koje je postalo cjelovito djelo, djelo koje je djelo – svijet, a samo takvo djelo potiče na stvaranje drugih djela. Svako je djelo iskaz određene subjektivnosti koja, kao zanimljivo, dojmljivo ili vrijedno djelo, može postati značenje za nas. Može, ali ako komuniciramo s tim djelom. Ako nema afekcije (afiniteta) subjekta, nema ni odnosa prema objektu. Osoba koja nema urođeni ili stečeni (kultivirani) osjećaj za estetsko ne će cijeniti ni najbolje umjetničko djelo jer nema odnosa prema njemu. O tom presudnom značaju subjekta u razumijevanju umjetničkoga djela vodio sam računa i u svom »estetičkom objektivizmu« jer djelo najprije biva usvojeno od subjekta, a potom postaje objektivna umjetnička vrijednost, što je ona vrijednost koja je usvojena, utvrđena, društveno priznata vrijednost (konsenzus različitih subjekata), a posebno ono djelo koje je kao vrijednost afirmirano od strane poznavatelja umjetnosti, kada djelo u teoriji, a i na društvenom planu, stječe status kritički razmotrene i valorizirane vrijednosti. Zato sam bio protiv dominacije »subjektivnosti ukusa«, koji je pojedinačni dojam i zapravo nije sud, pa je uvelike problematičan kao govor o djelu jer je, prije svega, govor o osobnim osjećajima osobe koja sudi, a ne o onome što djelo uistinu, po sebi samom jest. Iako ne poričem značaj subjektivnoga, ipak mislim i vjerujem da umjetnost nikako nije samo nešto subjektivno, nego puno više, jer je djelo upravo djelo za potpuno različite subjektivnosti, a kao iskaz bića u svojim najboljim djelima je iskaz, isijavanje Bitka, temeljni iskaz naše osjetilnosti i autentično svjedočenje o nama samima, o našem bivanju i našem svijetu. U zastupanju estetičkoga objektivizma moram naglasiti ovo: objektivno nastaje, izgrađuje se i usvaja. Pojam umjetnosti i umjetničke vrijednosti ne prethodi umjetnosti, nego je rezultat estetskoga iskustva. Veliko umjetničko djelo povijesno je uvjetovani fenomen koji u liku estetski vrijednoga djela nadilazi okolnosti svoga nastanka, djelo koje transcendirano. Djelo je bilo trajna vrijednost u doba antike, ono je to bilo u vremenima koja su nam prethodila, ono je to i u naše, elektoničko doba. Umjetnost je bila i ostala iskazivanje naše osje-

tilnosti. Povijesno promjenjive, različito iskazivane, ali uvijek prisutne osjetilnosti. A kao veliko djelo ono je estetska istina, koja je istina nas samih. Kada bih, umjesto zaključka, htio sve-
sti na jednu rečenicu sve što sam pokušavao pokazati, obra-
zložiti i dokazati u mojim estetičkim spisima, tada bih mogao
reći da me je najviše zanimalo pitanje što je estetska istina
(dakle, koliko i što umjetnost i subjekt može, a s tim u vezi
što je njihova autentičnost i sloboda) i što je njihova granica, s
čime je povezano i pitanje granica stvaralačke moći i moguće
interpretacije svega što pripada osjetilnosti, pa zato i pitanje
neizrecivoga i transcendencije. To pitanje ujedno pita što je
ontologija djela i što su njegova moguća metafizička značenja.
Sva ta navedena pitanja neosporno su povezana s pitanjima
subjekta, s pitanjima ljudskoga činiti i biti, a otuda s pitanji-
ma ontološkoga zasnivanja i modalitetima našega djelovanja
i bivanja jer u tim pitanjima diskutiramo o svim stvaralačkim
mogućnostima ljudskoga bića i svekolikoga Bitka.

5.

Tim netom iznesenim načelnim stajalištima, koja su obra-
zlagana i opširno diskutirana u mojim raznim već objavljenim
estetičkim spisima, pridodajem moje novije eseje o tim pita-
njima. U drugom dijelu ove knjige opisujem, kroz šetnju po
galerijama i muzejima, neka djela likovne umjetnosti i moje
neposredno iskustvo likovnoga djela i fenomena slikarstva, a
potom u trećem dijelu diskutiram o pitanju fotografije i po-
kušavam reći što je ona. O tom pitanju diskutirao sam ranije,
posebno u knjizi *Osobno kao tekst*,² a i u periodici, pa je i ovaj
tekst nadopuna ranije napisanom. Ovdje, više nego u ranijim
tekstovima, ukazujem da je fotografija kao relativno nova
umjetnost zapravo poput onih umjetnosti koje nazivamo tra-
dicionalnim jer na sličan način nastaje, ima slična svojstva, a
i sama pripada svijetu osjetilnoga i umjetničkoga. U četvrtom
dijelu knjige diskutiram o nekim pitanjima suvremene esteti-
ke i umjetnosti, posebno pitanje mogućnosti i dosega esteti-

² Usp. Predrag Finci, *Osobno kao tekst*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 2011., str. 75–101.

ke, i napokon u petom, završnom dijelu diskutiram o tome što umjetnost danas jest. Sva su ta pitanja bila i središnja pitanja onoga o čemu sam već pisao, pa su ovo samo dodatne bilješke, dopune i dodatci uvijek otvorenim estetičkim pitanjima. Poziv na diskusiju i prilog razgovoru o estetičkoj terminologiji i uvijek živoj stvaralačkoj djelatnosti. Kada govorimo o umjetnosti i estetičkim pitanjima u ozbiljnim istraživanjima, moramo imati u vidu filozofsko nasljeđe, odnosno estetičke rasprave velikih i značajnih filozofa prošlosti i suvremenosti, a u promišljanju suvremenoga stvaralaštva imati u vidu povijesni karakter umjetnosti, situaciju njenoga nastanka i njenu trenutnu situaciju, odnosno njeno Sada. Ima kritičara i teoretičara koji u odmaklim godinama postaju razočarani stanjem u umjetnosti, ne sviđa im se ono čemu svjedoče jer nije po njihovom ukusu ni po kriterijima do kojih drže, nije im umjetnost ono što oni misle da bi umjetnost trebala biti, a uglavnom postaju nezadovoljni zato što umjetnost više nije onakva kakva je bila. Nasuprot takvima, vjerujem da je umjetnost uvijek Sada i uvijek vrijedna pažnje. Svaki uvid u nova značajna i provokativna djela potvrđuje da se umjetnost stalno odvaja od onoga što je bila, sa svakim velikim djelom postavlja nove parametre, otvara nove vidike, samu sebe pokazuje u svojim novim mogućnostima. Zato je umjetnost uvijek nova, ali ipak ostaje ista jer je uvijek izraz ljudske osjetilnosti, koja je konstitutivna biću, pa je uvijek prisutna, no uvijek drukčija jer je povijesno promjenjiva osjetilnost koja se uvijek drukčije manifestira i reprezentira. Zato prije i poslije svega pitamo: Što je umjetnost? Ili da kažem u maniri Wittgensteina: problemi su nerješivi jer su naši problemi. I upravo to je rješenje problema. U tome se otvaraju uvijek iznova novi horizonti i uvijek iznova pokreću pitanja o prirodi estetskih fenomena, a time i problemi stvaralačkoga i svakoga drugog bića. Zato i sam s novim uvidima svojim ranijim razmišljanjima o tim pitanjima pridodajem i ovdje dopisujem još ponešto. Svako dodavanje napisanom i dopunjavanje urađenoga popravljanje je, preciziranje i dotjerivanje prethodnoga, nastojanje da kažemo i rečenom dodamo ono što nije bilo rečeno, a i znak nezadovoljstva postignutim. Uvijek još nešto nedostaje, uvijek barem nešto izmakne od onoga što je pisac htio reći, uvijek i ono dovršeno

treba dopuniti. Dopune koje ovdje pravim s mojim prethodnim djelima čine cjelinu. Sve napisano sklapa se na kraju u jednu autorovu knjigu.